

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՍՍՐԱՏ ԶԱՐԵՀԱՎԱՆՑԻՆ, ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿՆ
ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ*

Ի՞ր վերջին հետազոտությունների մեջ ներկայացաւ Աղանցը առաջ էր քաշում այն դրույթը, թե Հայաստանի և Անգլիկոսկոսի ազատագրական շարժումները ծայր էին առնում միայն ֆեոդալների միջավայրում և գերազանցապես կազմում Բաղրատունյաց արքայական տան պատմական «փառքը»¹:

Պրոֆ. Աղանցի այս դրույթին պիտի առարկենք վճռապես:

Ճիշտ է, հարկավ, որ օտարառախությանից ազատագրվելու համար հայ և հարեան ժողովուրդների դարձ գրած ջանքերը երբեմն գլխավորում ու միավորում էին ֆեոդալները, մասնավորապես հայ կամ վրաց Բաղրատունիները: Բայց ճիշտ է նաև այն, որ ազատագրական այդ ջանքերն ուսուշույան ավելի վաղ, քան կազմավորվել էր ֆեոդալիզմը և քան ազատագրական շարժումները գլխավորելու համար առարկել կգային հայ կամ վրաց Բաղրատունիները: Մյուս կողմից հայտնի է և այն, որ Հայաստանի և Անգլիկոսկոսի ազատագրական շարժումները ու պայքարները շարունակվում էին արժարժվել և այն պարբերում, երբ այդ երկրների ֆեոդալական կամ արքայական տներից և, մասնավորապես, Բաղրատունյաց «փառքից» մնացել էին սոսկ ազգասիրական էլեգիայի տոնիկներ ընծայող ավերակներ: Ֆեոդալական Հայաստանում խոյ օտարառախության պես ժողովրդի ազատագրական պայքարը չէր դադարում, երբ ազատագրական շարժման մեջ նվազում էր հայ ֆեոդալների դերը կամ, երբ հայ ֆեոդալները հակադրվում էին ժողովրդական մասնանների կամ ժողովրդական առաջնորդների ազատագրական նպատակադրումներին: Նման պեղքերում ազատագրական պայքարը սովորաբար ստանում էր գլուխացիական շարժման բնույթ և նրա գեկավարությանն առնչում գլուխացիության միջից ելած մարդկանց ձեռքը: Այսպես եղավ, օրինակ, 773—774 և 850—852 թթ., արաբական տիրապետություն պես լուրջ ազատամարտություն մտմանով:

Փաստեր են սրանք, սրանք հավաստում են այն իրադրությունը, որ ոչ թողալովական գինատախաները և ոչ էլ ֆեոդալները չէին հանդիսանում ազատագրական պայքարի միակ պայանակները, միակ շարժիչ ուժերն ու:

* Զեկույցված է Մատենադարանի Vll գիտական սեփական, 1954 թ. դեկտեմբերի 28-ին:

¹ Տե՛ս Ն. Աղանցի «Փառքական հասանքները հին Հայաստանում» և «Բաղրատունյաց փառք» հոդվածները, Բոստոնում լույս տեսնող «Հայրենիք» ամսագրի 1927—28 թթ. համարներում:

սուս ջնարկները կամ պայքարի հետադարձ նպատակների հետևազանքներն են։ Փառավորական մասնատները բնութագրվում էին ոչ միայն օտարապետության դեմ, այլ երբեմն նաև հայ իշխող վերնախավերի դեմ, որոնք հաճախ օրսրվում էին օտարապետության դեմ կողմնակիցությամբ շարժումը ձախողելու պնդմամբ մանկ ինչ կարգանկաւ և անվերապահ հնազանդութեան դեմ իրենց անեցածքն ու իշխանութեան բեկորները փրկելու երկընտրանքի միջև։

Երբեմն հայ փեոյարական աները կամովին համակերպում էին երկրի հին գավթիչներին կամ որանց երեսից գիմադարձ լինում գեղի նոր նվաճողները, փոխարինելով օտարապետության հին սխառմը նորով։ Այսպես լինում էր մանավանդ տին պեղքերում, երբ օտարերկրյա լծի դեմ ծափարված շարժումը վերածում էր պայքարիական շարժման՝ ուղղված փեոյարական ճնշումների ու կեղեքումների դեմ առհասարակ, այդ թվում նաև ճնշյրենի ճնշյրենի ու կեղեքյրենի դեմ։ Հաճախ այդ պայքարը պայքարական արձագանք էր գանում մաղավրական Էդրսի մեջ կամ արտահայտվում պանդախական առանհրների ձեռք և գրանարվում արդես իշխող պատերի շահախնդրութեաններից, հովանիութեաններից ու ակնկալութեաններից սարերի հասարակական-քաղաքական մասնութեան։

Հայ ժողովրդի և օտարերկրյա բնատիրութեան հակամարտը մի կողմից, մաղավրական մասնատների — գերագոնցորեն դաւադարութեան — և իշխող ֆեոդալիզմի հակամարտը, մյուս կողմից, միջնադարյան Հայաստանի պատմութեան հիմնական հակամարտերն էին։ Հայ ժողովրդի միջնադարյան ամբողջ պատմութեան ընթացում էր այդ հակամարտերի մերթ մեր, մերթ մյուս ձեռք։

Միջին դարերի հայ ազատագրական շարժումները ստանում էին սեփական շարժումների բնույթ, երբ պայքարի գլխավոր շարժիչ ուժը հանդիսանում էր հակափեոյարական պահանջներով ապարկ եկող պաւգաւցիութեանը։

9—13-րդ դարերի ընթացքում Հայաստանի պատմութեանը առկա է համաժողովրդական ազատագրական շարժումները հակափեոյարական սեփական շարժումների վերածելու ցայտուն օրինակներ։

Այս մի պարաշրջան էր, երբ արտագրական ուժերի աճման հետևանքով երկրի գաւգառնաութեանից արհմում էր արհեստագրութեանը և կողմավորվում էին փեոյարական Հայաստանի քաղաքները, որպես արհեստագրութեան և առևտրի կենտրոններ։ Մի մասնականիջաց էր այդ, երբ փեոյարական փակ անտաութեանը ճեղք է ստանում տեղական շուկաների միջամասնութեանից։ Համակերպելով ընդարձակից ապրանքափոխանակութեան պահանջներին՝ փեոյար-կարվածատերերը գաւգառնաութեանիջանքների հաշվին ընդարձակում էին իրենց հաւային փոխերը, ստակաւցում գաւգաւցիների հարատահարումը, հարամրոցման միջացով լիակատար ճարտութեան մասնում շինականներին։ Այս հանգամանքներում է ահա, որ օտարապետութեանից ազատվելու համար հայ գաւգաւցիների մգած պայքարը վերածում էր հակափեոյարական շարժման, ստանալով փեոյարիցին հակալրված ճեոյարյան օպարիցիալի ընթացի։

Հանրահայտ է մեր. Էնկելսի այն ցուցումը, թե միջին դարերի ընթացքում փեոյարիցի դեմ աւղրված սեփական օպարիցիան, նայած պայ-

մաններին, Շահնղես էր գալիս մերթ իրբն միատիրա, մերթ սրպես բացա-
րաչ հերետիկոսության, մերթ սրպես զինված ապստամբության»¹:

9—13-րդ դարերի ընթացքում նման երևույթները կարելի է գիտել
նաև Հայաստանում: Հատկապես 9—11-րդ դարերում Հայաստանի մի շարք
վայրերում արժարժվում էին ժողովրդական-ազանդավարական շարժումներ՝
տառջին հերթին ազգոված ֆեոդալական տակա հանդակարգի տառվել ընդ-
հանուր սինիկզի և սանկցիայի՝ եկեղեցու պեմ:

Սրպես ֆեոդալական հագստիրության և գյուղացիության ֆեոդալա-
կոն կեղեքման խաչարագույն կազմակերպությաններից մեկը՝ իշխող իր
գտագավարախոսությամբ հայ եկեղեցին հանդիսանում էր ֆեոդալական տակա
հասարակարգի պեմ կզած զիմպրությանը վանալ խաչարագույն Շահնղես
զենքը: Եկեղեցին սովորաբար նվիրացարժում էր տմեն մի իշխանության,
և այդ թվում նաև իսկ ռադարալության լուրս գամանությանները, սրպես
առավածային տնօրինության և գառապարտում գրանց պեմ կզած ժողո-
վրդական տմեն մի զիմպրության: Նա արգարացնում էր ժողովրդին
նանդիզած տմեն մի պատահառ, սրպես համատալցայինը ձմպացայ մեղ-
քերի՝ արդար հասալցում: Մարդկանց կրած տմեն մի տնիրալության զի-
մաց նա լիարտան վարձատրության էր խոտանում միայն երկնքում:

Այլ ընթացք աչներ եկեղեցու իշխող զերքավարմանը հակադրված ճեռ-
լյուցիան օպոլիցիան՝ ժողովրդա-ազանդավարական շարժումը:

Հայ եկեղեցու գամանարանական հալացքներից խոտարող ազանդները
նաչնքան հին են, սրքան և ինչը հալագաման եկեղեցին: Չհրամարվելով
աչ տառնուց, աչ կրանից, ազանդավարները կամենում էին կարգադրել հա-
վառքի գարմերն տառնց եկեղեցու միջամտության: Բայց եկեղեցու մերթ-
ման մեջ չէ, սր պիտի նշմարենք այս կամ այն ազանդի սեռլյուցիան զերը:
Համատալցայ համայնքները կամ տնձերի և տառնու ճանմիջական հալու-
ղակցության՝ միատիրական առմանքը ինքյան պես չի հանդեցնում եկե-
ղեցու պեմ ազգոված լմրախոսության:

Այսպես՝ մարդու և տառնու ճանմիջական հալարդակցության՝ գալու-
վարի շարժն էր գառնում նարեկալու Ճատայան ոլրերցությանը, ոտկայն
անհնարին է սեռլյուցիան լմրախոսության սրեկ նշույլ նկատել այդ երկի
մտայնության կամ նրա հեղինակի գարմանեության մեջ: Նարեկալին մեկն
էր հալագաման եկեղեցու ազգավառ վարդապետներից: Նա մեկն էր այն
մարդկանցից, սրանք գառապարտում էին սեռլյուցիան օպոլիցիայի բնույթ
տառցած ազանդավարական շարժումները և մեծարում գրանց կառալի հալու-
ծիչներին, արար էմիրներին և կալեկրական Բյուզանդիայի ինտերվենանե-
րին: Նրա միատիրայի մեջ ճեռլյուցիան օպոլիցիայ կարող են նշմարել
միայն լանտիրության ֆարմալիտական գալուցի գլանականները, նրանք
ավելու գրական գարմիչներին պիտի են իրենց մամանակի հասարակական-
քաղաքական կանկրետ միջավայրից կամ բանաձիգ մեկնարանության-
ներով նրանց ա. նրանց մամանակակիցների տառլիներին վերագրում
իրենց ցանկալած լմրաալը: Աչ կրանական միատիրան, աչ էլ պաշտանական
եկեղեցու գամանարանությանից խոտարող ազանդը ինքյան պես համարար

¹ Թր. Էնդեյ, Գերմանական գյուղացիական պատերազմը, Երևան, 1931 թ.,

չեն եկեղեցու կամ նրա պատանարանության գեմ ուղղված ակալություն օպոզիցիայի: Կրօնական միասնիկան և պատանարանական ուղանդը պրոպրետիվ նշանակություն են ստանում միայն այն դեպքերում, երբ կապվում են հովանավորական շարժման հետ, որովում մոզովրդական մասնատների նյութական հարստահարման և հազար սարկացման գլխավոր լծակներից մեկը՝ միջնադարյան եկեղեցու գեմ:

* * *

9—11-րդ դարերի դարձացած փնդայիմի պայմաններում, Հայաստանում արժարժիպ քանդակների օպոզիցիան՝ աստարեկ կեղծ բնորակյան արձանի ձևով:

Այդ արձանը սուսեկ էր իր անունը Վանա լճից հյուսիս ընկած Աստահանյայ Թանդրակ ավանից: Այդտեղ էր փոխադրվել և այգուեկից տարածել էր ուսումնաքը արձանի հիմնադիր Սմրատ Զարեհավանցին: Զարեհավանցու հայաքններն ու կարգադրություններն էին նախօրինակներ ծառայում սոսնարեք, ուր արձագանք էր գտնում Թանդրակում արժարժիպ շարժումը:

Այդպիսիներն տնարու կամ հովանական վկայություններ են պարտանակում Զարեհավանցու երևման ժամանակի մասին: Թանդրակյան շարժումը ուսումնասիրողները նրանց սկզբնավարումը գնում են 9-րդ դարի ստալին կեսում, մյուսներն այդ դարի վերջերին ու հաջորդ դարի սկզբներին: Սակայն մինչև հիմա փորձ չի եղել հիմնավորելու Թանդրակյանների ծառայան ժամանակարանությունը, քննելու և պարզելու աղբյուրների մեջ հանդիպող հակասությունները:

Մոտեղով Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի գահակալության մասին, որ անցի էր ունեցել հայոց ՅՅ6 (կամ մ. թ. 898) թվականին, իր նկարագրում տնքերից մեկ գար ուշ աղբյուր Սու. Առդիկը գրում է՝ «Յուսուս սարս երեկցա Սմրատ Թանդրակայ ստալինն ի Զարեհավանցի գեղջի ի Ծաղկառն գաւառէ, հովանակ տմենայն քրիստոնէական կարգաց»¹:

Առդիկից անկախ մի այլ հեղինակ՝ 11-րդ դարի կեսերին՝ Գր. Մագիստրոսը, Զարեհավանցու երևումը գնում էր Քյուսուս տեղան Յովհաննիսի և Սմրատայ Բագրատունւոյց²: Շատերի մոտ ստացվել է այն տպավորությունը, թե Մագիստրոսը կրկնում է և հավաստում Առդիկի վկայությունը: Սակայն այդ տպավորությունը չի ճշտվում Թանդրակյանների վերաբերյալ այն անգեղություններով, որ գտնում ենք Մագիստրոսի մոտ³:

11-րդ դարի 60-ական թթ. սկզբին, իր մի թղթում գիմելով Թանդրակյան ժամանակակից գեղարվարներին, Մագիստրոսն ասում էր. «Գնորիս և ցեթանառն սոս երեքտոսան քահանայապետք Հայոց Մեծաց, նայնչափ

¹ Առդիկի Գոստոս թիւն տիեզերական, ՄԳԻ, 1885, էր. 160:

² Գր. Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էր. 153:

³ Դմաթիստրոսը սխալ այդ տպավորությունից են ելել նաև վերջին տարիների ընթացքում լույս տեսած Հայ մոզովրդի պատմության գույզ պատգրքների, պատկերայինների կամ Թանդրակյանների մասին գրված գիտերտողիտների և տառնձին հոգվածների հեղինակները: Բացառություն կապում է միայն Առդի ճշտաց պատմության՝ Երկրորդ հատորը: Սակայն այդ հեղինակի մոտ չենք գտնում իր պաշտպանած տեսակետի լուսաբերական կամ պատմաքննական սրիէ հիմնավորում կամ պատճառարանություն:

և Ագուանիյն և բիւր եպիսկոպոսք և անթիւ քահանայք և ասրիւսապոսնք բողոքեցին ձեզ և ոչ լուայք. խօսեցան և յանդիմանեցին և ոչ պատկասեցայք, անիծեցին և արատքեցին և ոչ զղացայք¹:

Նույն ժամանակներում գրած իր մի այլ թղթում Մաղխաբոսն ասում էր, թե թանգրակյաններն ռափելի քան զերկերիւր տմ ապականեալ զաշխարհս ամենայն, արձանացայցին զայնոյսի. ասարուշան իւրեանց վառաժուլութեանն²: Արան համադատաւսան է զայլաւ, երբ նույն աչգ ժամանակ Մաղխաբոսն ասում էր, թե մինչև իր ժամանակը 15-ից ավելի հայ կաթողիկոսներ քահապրել են թանգրակյաններին³:

Կարազ է թվալ, թե Մաղխաբոսի տվյալների մեջ կա սկիզբն հակառակքան Եթե աչքի տառջ ունենանք, որ Մաղխաբոսի մեջ բերած թղթերը գրվել են 1050 թվականների սկզբներին, զաւրա կդա, որ թանգրակյանների սկիզբը Մաղխաբոսը գնում էր մի զեպում 9-րդ դարի 70—80-ական թվականներին, մյուս զեպում՝ նույն դարի 40—50-ական թվականներին Մաղխան փառապետ ույտակ չկա որեւէ հակառակքան: Գրելով թանգրակյանների ավելի քան 200-ամյա գոյության և ավելի քան 15 հայ կաթողիկոսներից քահապրում լինելու մասին՝ Մաղխաբոսը նկատի ունեւր ազանգի կազմավորման և հայ կաթողիկոսների նրանցից աստանադատվելու սկիզբնակետը: Մինչդեռ խօսելով թանգրակյանների գեմ տարված ավելի քան 170-ամյա պայքարի կամ հայ և աղվանից կաթողիկոսների կազմից նրանց աքսորվելու մասին, նա երևում էր ազանգի գեմ ձեռնարկված ակաթիվ հետադարձների ժամանակակետից: Ըստ երևութին թանգրակյանների սկիզբնադարձը, կամ որ մինչև նա է Զարեհավանցու երևումը, Մաղխաբոսը գնում էր Հովհաննէս Ովայկեցի կաթողիկոսի (833—855)⁴ և սրան ժամանակակից Մերառ Բողոքատունի ազատապետի օրերին (822—855), Վերջինս հայանի է նաև Մերառ Խառափանոց և Մերառ Արարատսի կրկնանուններով:

Ենդհանրապէս, աչքի տառջ ունենալով թանգրակյանների գեմ սկսված ակաթիվ հարածանքները, Մաղխաբոսն իջնում էր մինչև 9-րդ դարի 70—80-ական թվականները, այսինքն ոչ ավելի ուշ, քան Մերառ Արարատսի որդու, իշխանաց իշխան Աշոտ Բողոքատունու, հետադարձում՝ Աշոտ Ա. խազավորի ժամանակները:

Որ նշելով Զարեհավանցու երևումը Հովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակ Մաղխաբոսը նկատի էր ունեցել ոչ թե 9-րդ դարի վերջերին և 10-րդ դարի սկիզբներին իշխած Հովհաննէս Դրասխանապետացան, այլ 70-ամյա տառջ զան նստած Հովհաննէս Ովայկեցուն՝ պարզվում է նրանից, որ Մաղխաբոսի թղթերի գրության ժամանակ զահակապոզ Պետրոս Գետադարձից եւ զնոյով Դրասխանապետցին՝ պաշտանական հաշվով ըստ հերթի, կլինի ոչ թե 15-րդը կամ 16-րդը, այլ 9-րդը (իսկ փառապետն զահակալածներին հաշվելով 11-րդը): Մինչդեռ պաշտանական հաշվով Ովայկեցին կլինի 13-րդը, իսկ փառապետն զահակալածները հաշվելով 15-րդը⁵:

¹ Գր. Մաղխաբոս, եր. 167, հմտ. նաև եր. 154:

² Նույն տեղում, եր. 65:

³ Նույն տեղում, եր. 169:

⁴ Մ. Այրիվանցի, Գառնաթիւն Հայոց, Մոսկով, 1860, եր. 54:

⁵ Հետադարձ հերթովանությամբ պետք է նաև այն ժամանակներում զահակալած կաթողիկոսների անունները. 1) Պետրոս Գետադարձ, 2) Դիսակոս Բոս, 3) Մաղխա, 4) Եսաիկ:

Պիտի կարծել, որ և Մադիսարտար, և Ասողիկը թանգրակյանների սկզբնառնություն կրում Ջարեհումնացու, Երեման մասին իրենց հաղորդած տեղեկություններն առնում էին 10-րդ դարի կեսերին ստացած Անանիա Նաբեկացուց, որի մեր ձեռքը չհասած ուղիորդությունը հիմնական սկզբունքն է եղել Ջարեհումնացու, կամ թանգրակյանների մասին գրող միջնադարյան հեղինակների համար: Հանդիպելով Անանիայի մաս տեղեկանք այն մասին, որ Ջարեհումնացին երևացել է Հովհաննես կաթողիկոսի և Մարտո Բաղրատունու մասնակցությամբ, Մադիսարտար ավել է գրան վերջ նշված ուղիղ մեկնությունները, մինչդեռ Ասողիկը սխալաբար կարծել է, թե խոսքը Հովհաննես Գրառնապետից, և Մարտո Ա. թագավորի մասին է:

Մեր այդ եզրակացությունը կարող ենք ճշակել նաև սուրիշ տվյալներով:

13-րդ դարում ապրած Մխիթար Այրիվանեցու մասնակցությամբ յան մեջ մ. թ. 821 թվի ներքո հանդիպում ենք այսպիսի հիշատակում, Վերջապա Արթուր(ա)յ, ու է նախնին թանգրակեցուց տղանդին⁵: Թանգրակյան տղանդի սկզբնառնություն մասին Այրիվանեցին հիշատակում է նաև Սահմանու Սյունեցու վկայությամբ յան մեջ: Նշելով Մարտո Կյուրապետի մասին՝ Այրիվանեցին ավերացում է, իմ հայտ 270 թվականին, այսինքն մեր թվականությամբ 822 թ. Բի համանուն թանկ սորա յայնեցու տղանդին թանգրակեցուց, յառաջ Գուգի կաթողիկոսի Կաթողեցոյ⁶: (Կաթողեցին Ուլալեցու, անմիջական նախորդն էր և գահակալել է 813—833 թթ.): Այրիվանեցու ուղիորդության մեջ Կյուրապետի թուր՝ Մարտո Արարտար հանդես է գալիս որպես Սյունեցու քաղկեդանիկ հակառակորդ: Բայց երևալիսն այն հանգամանքը, որ հայտարարված հեղինակների պատկերացումով քաղկեդանականությունը համարի նույնպես որպես հերձված կամ տղանդ էր նշվում, առիթ է ծառայել Այրիվանեցուն քաղկեդանականության հարած Մարտո Արարտարի շփոթել թանգրակյան տղանդի հիմնադիր Մարտո Ջարեհումնացու հետ: Արձանագրելով Այրիվանեցու այս սխալը, պիտի կարծել տենտամենալի, որ նրա պատկերացումով և 822—833 թվերին Հայաստանում իշխած Մարտո Բաղրատունին և սրա մասնակց գահակալած Գուգի կաթողեցի և Հովհաննես Ուլալեցի կաթողիկոսները և Թանգրակում ծայր տաած տղանդի հիմնադիր Մարտո Ջարեհումնացին մասնակցակիցներ էին:

Ենչ այդպիսից կարող էր քաղած լինել իր տեղեկանքը Այրիվանեցին Այրիվանեցուն սկզբնառն էր ծառայել Ուլալեցու Գրառնապետ մեր ձեռքը չհասած երջարդ մասը, ուսկից նա առնում էր հանապաղման հայերի (սմաղերի) մասին հաղորդած, այլ աղբյուրներում չհանդիպող, իր տեղեկությունները նվազ նկատմամբ, որ տառերով գրածում ապրած Ուլալեցու Անանիա Նաբեկացու, ամենամեծագույն ուղեկերան ու հետևորդն էր, գովարդել են թողարկել, որ Ուլալեցու և ձեռքի տակ ունեւր նրա զիջքը Ուլալե և

5) Սահմանու Գ., 6) Վանան, 7) Անանիա, 8) Եղիսու 9) Բեռդարտ, 10) Սահմանու Բ., 11) Հովհաննես Գրառնապետից, 12) Մաշտոց, 13) Գեորգ Բ., 14) Զարարիա, 15) Հովհաննես Ուլալեցի, 16) Գուգի կաթողեցի:

¹ Մխիթար Այրիվանեցի, ն. ա. կր. 54:

² Գ. Հովհաննես, Մխիթար Այրիվանեցի, Նաբեկացու արձանագրություն և երկեր, Երևան, 1931, կր. 19:

պատահական չէ, որ Մելիտանեոսից օգտված Ալլարիսանեցու ամբարները հիմնականում համընկնում են Մալիսարսոսի հազարյամի հետ:

Ի վերջոյ հնարավոր է ճշտել Ջարեհավանցու երևումն կամ թանգրակյան շարժման սկզբնավորման հարցը մի այլ, ավելի շարափելի կովանի օգնությամբ, որը մինչ հիմա խառափել է բանասերների ուշադրութեանից:

Կճալա ուխտին Գր. Կարեկացու հզամ թղթում մեծարկում է Արքդ-Վարդ ամիրա անունով մեկը, թանգրակյանների վեմ գտնուն հարածանք ձեռնարկելու և նրանց աստճնարդներին «խոյտտատկամա՞ն» անելու համար¹:

Արար արքայունները նշում են կույսիկ Արաւ-Բարդին որպէս այն ուղարկատարներից (սմութապալիրներէից) մեկին, որոնք օգտվելով իռալի-Փոթի թաղայութից, Գ-րդ դարի 30-ական թվականներից հետո իշխանութեան էին հասկտակում այս կամ այն երկրամասում՝ փոստական տնկախութեան ձեռք բերելով արարական կենտրոնից: Արար պատմիչ Յակոբիի վկայութեամբ Ապահանյաց վարչական նստոցն այդ ժամանակ Մանադկերա քաղաքն էր²: Կոստանդին Միրանոմին կայսրը հիշատակում է Մանադկերաում նստած Արաւ-Բարդին որպէս «իշխանաց իշխան» Աշոտ Բագրատունուն Լենթարկում փոստի³: Թումա Արծրունտ մաս նա հանդես է գալիս որպէս Ապահանյաց երկրում իշխող արարական կույսիկ ցեղին պատկանող մի բնավոր՝ «Արարա ամիրա» Գառմիչը նշում է նրա իշխանութեան կենտրոն Մանադկերաի պաշտրումը իշխանաց իշխան Աշոտի ձեռքով⁴, զեղք, որ պիտի տեղի ունեցած լինի Աշոտի թաղապալութեանից, այսինքն ՏՏ-ի թվականից, բախականին աստճ:

Եթե թանգրակյան շարժման և հասկտակն նրա աստճնարդների վեմ պաշտրում էր արար մի բնավոր, որ իշխում էր Մանադկերաում 830 թ. հետո, մինչև նույն դարի 70—80-ական թվականները՝ լիակատար հիմք կա պնդելու, թե Ջարեհավանցու երևումը չէր կարող տեղի ունեցած լինել Գ-րդ դարի վերջերին՝ Հովհաննես Դբաղրանակերացու կամ Սմբատ Ա. Բագրատունու ժամանակ: Վերը բերած յարդ փոստերը վկայում են, ընդհա-

¹ «Գիրք թղթաց», Էր. 500 և հա.

Այլուստ հանդիպած չիմնելով Արք-Վարդ ամիրայի անվան, միթաբյան բանասեր Բ. Մարգիսյանը թանգրակյանների ռաւումնասիրմանը նվիրած իր աշխատութեան մեջ — որ ինչպէս հայտնի է, հանգիստում է գիտական թյուրիմացութեանների մի շեղհակալ — փորձում էր այդ անվան տակ նշված ամիրայի մեջ տեսնել 10-րդ դարի վերջերին ապրած Գրիգորի Արք-Հոն Էմիրին, նույն ժամանակ Ստրպատականում իշխած Արք-Տյուփին կամ որանց ժամանակակից այլ արեւ տնձի, որի տնաւը իբր, ինչպէս նա Լենթադում է՝ «ամիրա և վարդ թարգմանում է» (Բ. Մարգիսյան, «Աւու Յատիքութեան ժամերեւա-պալիկյան թանգրակեցիներու. պանդին», Վենետիկ, 1893, հտմ. Էր. 69, 71 և 110): Այդ Լենթադութեանները առնինն են, կամայական և գուրկ իմացողական արեւ արմեցից Գր. Նարեկացու հիշատակած Արք-Վարդ ամիրան այլ ոք չէր, բան Գ-րդ դարի կեսերին Հայաստանի հարավում Ապահաներում իշխած կույսիկ բնավոր Էմիր Արաւ-Բարդը: Ի զեղ՝ Նարեկացու գործածած «Արաւ-Վարդ» ձեւով այդ անունը հանդիպում ենք նաեւ արար հեղինակներից մեկի, Իրն-աբ Ասիրի մաս (Ибн-ал-Асир, Та́рих-ал-Кавка́з, Баку, 1910, Էր. 107):

² Հտմ. II. К. Жузе, «Мутагалибы в Закавказье в IX—X вв.», «Материалы по истории Грузии и Кавказа», вып. III, Тбилиси, 1931, Էր. 180:

³ Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. Bonn., p. 192.

⁴ Թումա Արծրունի, Գառմութեան տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, Էր. 216 և 223:

մաս էին տեսանելի և շարժվելի խաչը, եկեղեցին, եկեղեցական զգեստները, եկեղեցական Քիսրհուրդներին՝ անունով նվիրադրված պատարագադրածությունն ու եկեղեցական մյուս ծիսակատարությունները:

Մերժելով Ենթաթականը՝ նրանք մերժում էին ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ իշխանություն տիրող սխեմանը: Երևնայ հոգևոր և աշխարհիկ դարձերը զեկավարելու համար նրանք ճանաչում էին միայն համայնքների միջից ստացույցով ժինքնակազմ (սակ է՝ չձեռնադրված ու չթաղադրված) ստաջնարդների հեղինակությունը², հակադրվելով սակա կարգերին՝ նրանք սահմանում էին և պաշտպանում նոր, արդար համայնակարգ:

Թանգրակյանները, գրում էր Մագիստրոսը, անհոգաբարձ թողեցին Քրիստոսի հոգը Քի հովհաննիսյան, յարգալից և իշխանույց և ի բոլոր գրեթե ի մարդկանեք³, նրանք տարբերվում էին մյուս հայերից, սրանք սպրում էին հին կամ իշխող օրենքների համեմատ, քոչ են համեմատ (նույն) և ոչ միայն իւրք, այլ հակառակ: Նրանք ծուղրում էին հին ու նոր բոլոր օրենքները, քանի որ Քի բոլոր օրենսդրություն իւրեանց սովենեին արտաքս են հին և նոր օրինացք:

Նորեկացուն դաշտացում էր իրեն ժամանակակից թանգրակյան ստաժնական Մուշեկի այն պնդումը, թե ու գրոց մեջ նգովք չկա (Շյնր դրոց ունին նգովել սքա— հարցնում էր Մուշեկը)⁴: Թանգրակյան ստաժնականը դրանով ոչ միայն հերքում էր թանգրակյանների պեմ ազգված բանադրանքների օրինականությունը, այլև մերձենում կրոնական հանդուրժամությանը, շարժվում գիտություն ու հովտաքի ազատություն սկզբունքը: Նրան ստորկող Նորեկացին ընդհանրապես պաշտպանում էր խորատելու սեռիցիոն այն հայացքը, թե Տգիտություն ոչ առժամողակեալ մոտամբն ստատածոյ, ձայն է անընդրական անյարմարապէս ազգեցեալ և պատպում է նեղական խափանիչ խաղաղությունան⁵: Այստեղ գիտություն ոչ միայն ընկալվում էր որպես աստվածային կամքի հայանություն, այլև ծառայեցվում որպես իշխող գոտակարգի անդորրությունը պահպանելու միջոց ու այդ անդորրությունը խափանողներին ստատելու պենք:

Թանգրակյանները չէին ճանաչում Քիսրությունը արանց և կանոնից և ոչ ընտանեացք⁶: Վերջին վկայությունը ցույց է տալիս, թե նրանք պահանջում էին ոչ միայն կանոնից և ազատադրականից, այլև մարդկանց բոլոր մյուս գոտակարգականների ու տարբերակալների իրավահավասարություն և կամ որ միևնույնն է՝ գյուղական համայնքների, եկեղեցու և կալվածատերերի արտադրություն տեղ գտնված նյութական բոլոր բարիքների և ստաջին հերթին՝ վարելահողերի, արտադրարկերի, անտառների և ստազման միջոցների հավասար վերաբաշխում: Այս ստաժով պիտի կարծել, որ թանգրակյանները հակադրվում էին հայ եկեղեցու կողմից նվիրադրված անհավասարություն սկզբունքին, Քիբոյ շատ է ժառանգություն, — ստված է

¹ Գր. Մագիստրոս, էր. 157:

² Նույն տեղում, էր. 154:

³ Նույն տեղում, էր. 65:

⁴ Նույն տեղում, էր. 160:

⁵ Գիւրթ Բղթոց, էր. 502:

⁶ Նույն տեղում, էր. 501 և հետո:

⁷ Մագիստրոս, նույն տեղում, էր. 160:

հայ եկեղեցու կանոններին մեկում, — զգուշան կերպից, սրայ ստիպած, գոտիաւն կալիքի, և մի քսա ծխոյ լաւանեղան զննորհն, զի ժառանգութիւն սըրայ եկեղեցւոյ իրբն զազատութիւն է...»¹

Աստուծոյ մերձեցնելով մարդուն և երկինքը՝ երկրին, թոնդրակյանները ժխտում էին հանդերձայ կյանքն ու հոգւոյ տնտեսությանը՝ նրանք մխտում էին հանդերձայ կյանքի հնարամարտությանը, հետևարար և չէին ընդունում երկնային հաստատում կամ պատիւ մարդկանց երկրավար զործադրությանների համար։ Մարդու մեկումը նրանք սրտնում էին այս կյանքում։ Երկինքի արքայությանը պիտի կատարվի երկրի վրա։ Երկրի վրա է, որ պիտի տեսնվի արդար համայնակեցույթ, վերացվի տմեկն մի բանության, անխրոմության և կեղեքում։ Այս տմեկն պիտի կատարվի իրավահամարար համարացյալների ձևներով, տառնց եկեղեցու «խառնուրդների» տառնց եկեղեցական նվիրատուության և փետալ իշխանության միջամտության։

Թոնդրակյանները ոչ միայն քաղաքում էին իրենց հայացքները, այլ և խոտից անցնելով գարծի, ջանում էին կենտարծել գրանք։ Ահա թե ինչու նրանց գեմ գլնվեցին ոչ միայն հայ եկեղեցու պետերը, այլև հայ քաղաքական իշխանության ներկայացուցիչները։ Ծախալով շարժման գեմ հրապարակ էին գալիս հաշնակ ստար գաղթիչները։ Այս մտախն է վերադառնալ քաղաքական աշն հաղածանքը, որ ձևանարեկց թոնդրակյան ազանդապետ Մեքսիկայի Զարեհամանյան գեմ Մանուկիտի ուղարկատարը՝ կաշսիկ բանավար էմիր Արլ-Մարդը։

* * *

Լինելով հիմնականում գյուղացիական շարժում, իր գաղափարն հետադա էտապներին թոնդրակյան շարժումը ներդրումում էր մանր աղնվականության և ստարին կեղերի գեղան տարբերին և ի վերջո, ինչպես համագլխ կերպով նշվեց վերջերս — նկատի ունենալ ընկ. Ս. Մնացականյանի շահեկան հոգվածը² — նաև հաշնակի գեմ ստարի երամ Անիի քաղաքացիներին։

Պիտի գլխենք, ստիպն, որ ինչպես հայ պալլիկյանների, աշնպես և գլանց հաջորդած լանդրակյանների շարժումը սկզբից և եղ կրեկ է ոչ միայն աղնիակալն, այլև քաղաքական շարժման բնույթ։ Իրբն փետալիզմի գեմ ուղղված սեղյուցիան օղսկիցիտ աղ շարժմաներն ուղղված են եղել ոչ միայն արտադրական տակա հարսերությաններին, այլև երկրում իշխող քաղաքական վիճակի գեմ, հարկ եղած գեղբում շուտ գարով նաև Հայաստանի նվաճողներին՝ արարներին ու բյուզանդացիներին գեմ։ Հայաստանում իշխած օտարակալության գեմ ուղղված քաղաքական շարժման երանդ ուներ թոնդրակյան ազանդն քսա երեւոյթին տակալին Մեքսիկայի Զարեհամանյան ժամանակ։

Մարքսիզմն աւաւցանում է, որ գոտակարպային հատարակության մեջ տմեկն մի սղիտարեկան պաշար ունի իր քաղաքական երանդը, սրվելով տիրող իրավակարգի գեմ, գոտակարպային հակամարտը հանգում է ոչ մի-

¹ Ս. Ղլաճյան, «Կանոնադիրը հայաց», եր. 123.

² Ս. Մնացականյան, «Թոնդրակյան շարժման մի բանի գլխավոր հարցերի մասին», Գիտ. տիպ. «Տեղեկագիր», Ա. 3, 1951, հմմ. եր. 78—80.

այն սույնիստական, այլև քաղաքական օպոզիցիայի՝ Վեպուքտիստական, — գրում էր Վ. Ի. Լենինը, — էկոնոմիկայի խառնված արտաճախություն է՝: Անդրադատնալով մոսկովյան-ադատադրական շարժումներին, — Վլադիմիր Իլյիչը ազդարարի տառով էր. «քաղաքական բազմի հանգիստ գալը կրոնական կեցիկի տակ մի երեսվյալ է, որը հասուկ է բոլոր ժողովուրդներին՝ նրանց դարգացման սրտը տառնալի վրած»:

Թանգրակցան շարժման սկզբնավարման մամանակարանական ֆիքսացիոն հնարավորություն է տալիս պարզելու Զարեհավանցյալ արտաճախած ոչ միայն սույնիստական, այլև քաղաքական բազմի իմաստը: Ժամանակագրական այդ փոխի վրա տեղերն է գտնում այն իրադրությունը, որ Զարեհավանցին ոչ միայն 9-րդ դարի տառնին կեսում հայ աշխատավորական մարտադրական սրվարբի պեկավարներին մեկն էր, այլև պատմական նշանավոր մի գեմք, որ կարենար պեր է կոտարել 9-րդ դարի առաջին կեսում Աստվածուհի Ասխայում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձություններին մեջ:

Հայտնի է, որ 7-րդ դարի կեսերին մինչև 8-րդ դարի սկիզբը՝ արարների իշխանությունը ձեռնարկ անելու Հայաստանում: Պատահական է, որ թանգրակցաններին դադարավորամերձ պատվիկյան շարժումը, որ արժարծվում էր Հայաստանում տակավին 6—7-րդ դարերում, պիտավորապես կենտրոնացած էր երկրի այն մասերում, որանք սահմանակից էին Բյուզանդիային կամ գրավված նրա կողմից: Վեպուքտիստ իր բախնադարձությունը հայ պատվիկյանների դարձանակությունն ազդված էր կոյսելական տգրեկայի պեմ, Հատկանշական է, որ մինչև 7-րդ դարի վերջերը արար իշխողները ոչ միայն չէին հայտնում հայ պատվիկյաններին, այլ պույն նաև համանավորում էին նրանց: 8-րդ դարի սկիզբներին Հովհան Օճնեյին նրանց մեկուդրում էր այն բանում, որ «քրիստոնոսներներն» (իմա՝ Բյուզանդիայի) պեմ նրանք խոցիտղիչ պենք էին գարձում Բիլյատաված բանականներին — արարներին — գաշինք կնգելով սրանց հետ:

Այս պրաթյանը հարատև չկողմ, 725 թ. Հայաստանում և Աղվանքում վերացնելով ծիսանալիկ սիտանմը, խալիֆաթի մադրեց պիտանալիկ, սնտանալիկ և հոդանալիկ սիտանմ, սրով ծանր պրաթյան տեղդվեց հարատևի պառպալիության համար: Հեռզնեռն տատկանում էին սրար ստակիաններն ու էմիրներն վարչական ճնշումներն ու ֆինանսական հարրատանարումները և համարպատտություն կերպով ում տատնում նաև հայ մադովլլրդական մատաների կողմից խալիֆաթի բանալիքաթյանը ցույց տված պիտարաթյանը: Արատանալելով հայ աշխատավոր մատաների արտադրությունները՝ պատվիկյանները պույյարի հակաս ևն բացում խալիֆաթի պեմ:

Հայաստանում կուտակված պեպանությունները 748—750 թվականներին ստիկ ևն տալիս Գր. Մամիկոնյան ադարապեաին խալիֆաթի պեմ պույարելու համար մաքտական աճեր համալիմբել Տալքում: Տալքում

¹ Լենին Վ. Ի., երկեր, հատ. 32, եր. 88:

² Նույնը, հատ. 4, եր. 305:

³ Ղևնդյ, նույն տեղում, եր. 100 և հետ, և Մ. Կաղանկավաղյ, նույն տեղում, եր. 368:

համախմբված ուղի ուժերը սրաշնորհաբանության տալիս թիկունք գտան Բյուզանդիայում՝ Կոստանդին Ե. Կադրանիմ կայսրի կողմից՝

Հայտնի է, որ գրոհելով վանական կալվածատիրության վրա Լևոն Գ. Խոսովրդյի (717—740) և Կոստանդին Ե. Կադրանիմ (740—775) պատկերաժարա կոչարները ժամանակավոր պաշինք կնքեցին պալլիկյանների հետ՝ Պոչյաար սկսելով խալիֆաթի դեմ՝ Հայաստանի աբարական երկրամասերում գտնված պալլիկյանները պատարաստկումսւթյան են հայտնում միանալու Տաջրում համախմբված ուժերին՝ Այս մասին աշտգրով մի տեղեկության է պահպանված Ղևնդ պատմիչի մոտ՝ Հազարդելով Գր. Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Տաջրում համախմբված ուժերի մասին՝ Ղևնդը գրում է. «Եւ տմենայն որդիք յանցանաց երթեալք խառնէին ի գոռնդ ազատտրութեանն, որք ոչ հանաչէին զերկուզն առաւծոյ և ոչ զտն իշխանաց և ոչ զպատիւ ծերաց, ոչ իրլն աշտգրի և օտարացեալ՝ տապառակ սիրեալ գերէին զկրայքս և զազակիցս իրեանց, և բազում սուրբաւթիւնս տանէին, խաշտանդանաւ և զանիւք սանջանս ամեալ ի վերայ եղբարց իւրեանց»¹։ Վերջերս երիտասարդ բյուզանդական Հ. Բարթիկյանը համազօրելով Ղևնդի տողերը հունական ազբյութներին մատակարարում տրվյալների հետ, համոզիչ կերպով ցույց տվեց, որ հայ պատմիչի ճշտակամբ «հանցանաց սրբիները», սրանք սաքի էին եղնում ոչ միայն աբար օտարաւթիւթյան, այլև առածու իշխանների և իրենց իսկ եղբարակիցների ու ազգակիցների դեմ, կորսող էին եզոմ լինել միայն հայ պալլիկյանները՝ Բնարշ է. որ, ինչպես հազարգում է Ղևնդը, «հանցանաց սրբիների» երկյուղից ապստամբ հայերի միասնությանը երթիկեղիվում է։ Շարժումը գլխավորում նախորդները նպատակահարմար են գտնում եւ կենալ ապրոստաւթյանից, հովտաւթիւթյան հայտնել խալիֆաթին և հարկ վճարելով ուրախներին, կորտաի վտանգից փրկել իրենց հաւքերը կամ ինչպես տալում էին իրենք՝ «և կալցուք զստացումս մեր, զաշգրտ, զանտաւս և զանգատանս մեր»։

Ղևնդի հազարգածից տկներն է միանգամայն, որ «հանցանքի սրբիները» կամենում էին ապստովել ոչ միայն խալիֆաթի պարտաւթում նոր տաւքերից, այլ հայ կնոպայներն ու եկեղեցականների կալվածատիրական կեղեցումներից։ Հաւկանալի է, թե ինչու մասնավորապես հայ եկեղեցականները տկալով սրաշար էին սկսել նրանց դեմ ստկարվին 720 թ. Հովնան Օձնեցու կալմակերպում Մանաղկերտի ժալմում։ Արշտի Տաջրում սկսված շարժումն մեջ սկսում էին ազգեղաւթյան ձեռք բերել Ղևնդի ամնարկում «հանցանքի սրբիները» — պալլիկյանները — շարժումը սպառնում էր վերածվել հակափետալական ապստամբության և հասկանալի է, որ ինչպես բյուզանդական սրաշ անյալներից եղբակաղնում է Բարթիկյանը, պալլիկյանների դարձակաւթյանը մերժվել նաւնիսկ Գր. Մամիկոնյանի կողմից։

Ծալ զարի տալթին կեակրին Հայաստանում ծալք տանող և հեաղնեակ ծալալովոլ թանդրակյան շարժումը հանդիսանում էր նաւն այլ ժամանակ Հայաստանի ուրեկյան գալմտներում ծալալովոլ հակաաւարական շարժում-

¹ Ղևնդ, նաւն տեղում, էր. 123:

² Г. Бартикан. «К вопросу о извлеканском движении в первой половине VIII века» (հեղինակի Թալալությամբ օղալում ենր նրա առաւմտաւթիւթյան ձեաղրից)։

ներքի տրտահոյալությաններէն մեկը՝ Տեառնք, որ նախապէս թանգրակյան։ Հարժուժը տարածւում էր հենց Ապահանիքում և պատահական չէ, որ նրա գեւմ մզկիթում պաշտարին մասնակցում էին ոչ միայն հայ կաթողիկոսների նորմալից կոնգրակները կամ հայ աստվածաբանների հայնայալից ճերբումները, այլև Մանապերաում նստած արար սեղանադասարի աստիճ սուրբ Այս երևույթը ուներ հարկով խոր տէն պատճառը, որ թանգրակյան հարժուժը սոսկ հայ եկեղեցւոյ գաղանարանության գեւմ սեղմում մի ազանգ չէր, կամ սոսկ հայ փեղաբաների գեւմ բարբաբում գյաւապիական մի հագմանք։ Բաւար նշաններից գտակով, սկիբից և եթ գա մի հարժում էր, որը գաղափարական իր բախանգակությամբ չէր տախտիվում հայ կյանքի նեղ շրջանակներում և հետապնդում էր նպատակներ, որոնք ներհակում էին ոչ միայն հայ սիրող գտակրի, այլև Հայաստանի նկատմամբ քաղաքական հագմակնությաններ ունեցող գրակ բարբ սեմերի հաներին ու նպատակագրումներին։

* * *

Հարեհագմանցւոյ ժամանակը արեւելւոյ համար բախական չէ տաղ քաշել սոսկ մերը հիշատակում ժամանակարանական կախանները կամ հաշիվ տանել Հայաստանում իշխած սոցիալ-քաղաքական կանկրեւ տէն իրադրությանը, որ սեղ նախապայմաններ էին սակեծում նրա գործունեության համար։ Հարեհագմանցւոյ ժամանակը արեւելւոյ համար հարկ է վերադասակարել նրա ապրած ընդհանուր պատմական միջնորարը, մասնաւորապէս հաշտակ իգեական տէն կապերը, որոնք կարող էին ազդար հանգիստնալ նրա քաղաքում հայապնների կաղմախուման համար։ Եթե ոչ այս հարցը լուծելու, գեթ գրա լուծմանը մերձենալու համար է հենց, որ մեղ պիտի գրագեցնի ոչ միայն Հարեհագմանցւոյ ժամանակի, այլև նրա ժամանակակիցների շրջանը արեւելւոյ խնդիրը։

Գր. Մաղիտարոսի մի իգթից տեղեկանում ենք, որ Հարեհագմանցին ջանում էր միախորել իր ժամանակ կամ իրենից տաղ եղած աղանդաւորական խմբաւորումները և հանգեւ գալ արաւա գրանց բաւարի համար հեղինակաւոր կաղմակերպիչ և օրենաւիր։ Ճշտենեցանց, — գրում է Մաղիտարոսը։— գթնա հարաւթեւն ի մի վաշր ժաղալեւ հերձաւածս, հաւանեցան այնմ աւատաւածմարտ և զանկապատաս գիւամսլի անօրինին Մարտաւայ օրէնս գեւը...»¹։

Նախաասկանական շրջանի հայ և օտար լանասիրության մեջ արեւ աշխատանք կատարել է թանգրակյանների և նրանց նախընթաց հայ աղանդների գաղափարական կապերը բացահայտելու համար։ Դիտախաւարար բարբ այդ ուսումնասիրությանների մեջ տեղա է իգեալիտական մասնագության սալերից աղգեցությանը Փախանակ շաղակելու թանգրակյանների և նրանց նախաւորների գաղափարական ընդհանրության սեղ պատմական հաղը, հետազոտողները եղնում են գաղափարների ֆիլիտայիտի տրաւաւոր անասությանից։

Չեն սաւումնասիրում կամ վատ են լուսարանում մանաւանդ թանգրակյանների և Հայաստանին աւանանակից կամ պատմականորեն նրա

¹ Մաղիտարոս, նույն տեղում, էր. 160։

հեռա՝ տալնչված ժողովուրդների ազանդավորական շարժումների միջև եղած իրական, պատմականորեն շոշափելի ու կանկրկա կապերը Այս մարդում եղած թերապումները ոչ միայն ողբալուների պաւթյան հետեանք են, այլ ինկղրակյան շարժման սկզբնավորման մինչ ալմ իշխող սխալ մամուհակարանության Անգիտապում էր ալն հանդամանքը, որ թանգրակյան շարժումը սկիզբ էր առել մի ժամանակ, երբ Հայաստանի և Անգղիակապի սահմանակից կամ նրանց հեռ շփակ երկրներում, ալենից ստաջ իրանում և Բյուզանդիայում, քառամյանների և պալիիկյանների գեկավարությամբ առկի էին առննում ժողովրդապաւնդավորական հյար ապառամրությաններ, որանց չէին կարող միանգամայն ահագորդ լինել Ջարեհավանցին և նրա հետեարգները Խնչղես և թանգրակյանների կալթները, ալք աղբապամրությանները հիմնականում կրում էին պաւգալական լնալթ, հանգամանք, որ չէր արգելում նրանց ներգրակել իրենց շարքերը նաև աղգարնակչության մյուս հատվածների սրաջ սարքերին: Ուքի կենկավ առգական և եկվար հնաղալ իշխողների ու հարստահարողների գեկ, թանգրակյանների պեհ՝ ապառամրները պալքարի գրաջ էին բարձրացնում հպտակա, կեղեկակ ժողովուրդների աղառապրման և քաղաքական ինչնարաջման մարտակալերով: Մասաաների պալքարը ծավալում էր միննալն կամ նման պահանջների ու սկզբունքների համար: Հաականչական է, օրինակ, որ բարբ ալս շարժումների ընթալքում առաջ էր քալվում աղամաղկանց և կանանց իրավահավասարության պահանջը և կնաջ իրավական սարկալման ինասիտաալի վերալման ինգիրը:

Բայրբ նշաններից գտաւ յով՝ Զարեհովանցաւ, և Սրբ-Բարդի պաշտարը
Թանգրակցան գրաշի ներքա կովոյ մի բաւն հաւ պաշտեցիների և Մանուկ-
կերտի էմիրի կողմոյցած մենամարտ չէր ստաի

Հաժմանական է, որ մատուցման ազանդները հետ պաշտօնագրական շփումներ են ունեցել տակավին պալլիկյանները. թի հատուկիւն ածեան նոյաւն (մատուցմանական) առաւելագիր առաւելագրատու մատենիցն գնամբական խմբութեան թիւն, — գրքում էր հայ պալլիկյանների մասին Օձնեցիւն: Մասնաւորապէս մատուցման գրքերի ազանդութեանը պալլիկյանների վրա՝ Օձնեցիւն անշուշտ կամենում էր վարկարեկած լինել նրանց Քրիստոսականութեան անպարտութեանը: Սակայն ինքան անհարկն է, որ արարների հետ ունեցած համագործակցութեան շրջանում նրանք իրար կարող էին օգտագործած լինել մատուցման ազանդավորների գրքերը: Ինչ վերաբերում է Հարկնաւանցու և մատուցմանական ազանդների միջև եղած խեղճական հանգիստմաններին՝ գրանք ևս կարող են բացատրվել ոչ թե ազանդների խեղճական հաջորդակցութեան փոփոխութիւն, այլ նրանց միջև տեղի ունեցած խեղճական ու կապակերպակման շփումների ու կապերի առկայութեամբ:

Բայրի պարտադաներում անհերքելի է Սմբատ Զաքեհադանյանի գլխավորած ապստամբության մի քանի դեպքի համընկնումը մուսուլմանական ապստամբների հետ:

Ութերորդ դարի կեսերին Խաղաղության փոխարքա Արա-Մուսլիմը, քաղաքական տնտեսաառարմաթյան մեջ մեղադրված, սպանվում է խալիֆի ու-

¹ Երվանդանյան, իմաստասիրի Օձնեցւոյ, Մատենացբաւթիւնք, վեհեւոթիկ, 1833, էք. 34:

Մանուկի արժանիքում, ի պատասխան դրան, Թորոտոնի մայրաքաղաք Նիշտադուրում բանկվում է խալիֆաթի և խալիֆի գեմ բազմաճաղար բանակի պախ տնցած Սումբադ մոդի ազատամբությունը:

Սումբադի կուսակիցները հայտարարում էին, թե Արու-Մուսլիմը մեծած չէ, ոչլ պահված պղնձապատ մի ամբողջում և որ Մազգուկի հետ միասին նա հայտնվելու է կրկին աշխարհը վարելու համար: Արու-Մուսլիմը նկատվում էր առաջնորդական Շիրվինի մարմնացում, այն ազատարարը, որ հայտնվելու էր ճնշվածներին ու հարստահարվածներին ազատության և հոգ առաջ համար:

Աստղարեզ նկատելով Քիտաուրի գեղացին խորանք չի հանաչում՝ մարտակոչով, հետապնդում Քշիա՝ անունով հեշտված ուղի ազանդավորները սկզբնապես արտահայտում էին խալիֆաթի կրակակի տակ ճնշված մոզու-վարդների քաղաքական-ազատագրական արտահայտությունները:

Տեղի գարի երկրորդ կեսում Մավրեննաթրի (Ազրեկառանի) կենտրոնում — Ջալաֆշանի և Կաշկաշի հովտում, բանկվեց Միջին-Ասիական գյուղացիության անհամեմատ ավելի տեսական ու գործի մի ազատամբություն, որի տառջնորդ Մականնան, գործյալ մարդկյան, իրեն հայտարարում էր մերթ մարմնացած առավածության, մերթ բիրթական մարգարեների, Բրիտանի, Մանակի և Արու-Մուսլիմի հաջորդը: Մականնաշի հեռադրները հախառացած էին, թե իրենց տառջնորդի կրճաղմանդակում խրատում է Արու-Մուսլիմի անմահ հոգին²:

Միխայել Աստրու պատմելով, հին ժամանակներից ի վեր քրդերի մոտ կար ավանդության այն մասին, թե ժամանակով հայտնվելու է Մանգի անունով մեկը և տիրելու է ամենայն երկրի: Ով հավատա սրան, մեռնելուց շուտուտն օր անց պիտի հասնի՝ առժամանակ իրեն մարդ ապրելուց հետո անմահների աշխարհն անցնելու համար: Ազատագրներից ոմանք տառված էին համարում նրան, ոմանք՝ թագավոր: Թալիֆ Մամուկի ժամանակ (813—833) հայտնվեց Մանգի անունով մեկը: Կարճեցին, թե նա հենց ազատված Մանգին է, և նա լինի իսկ հավատում էր դրան, թաք գնում պլխին, քաղ ձգում երևին, հայտարարում իրեն երբեմն Բրիտանու, երբեմն սուրբ հոգի երա շարժը խմբված հավատացյալների թիվը մեծանում էր, նրա համբավը առաածվում, դարձուրանք ազգելով խալիֆին³:

Այսուպ հշված Մանգիին արարական ողբյալները նշում են Ջալիպան իրն Մանգ անունով: Ինչպես նշում է Մարքվարտը, Ջալիպան-Մանգիի կյանքին վերջ տվեց արաբական սուրբ 814—816 թվականներին⁴:

821 թ. Հալաֆուշին Ազրեկանից Ազվանք է անցնում Ջալիպան-Մանգիի հաջորդն ու նրա գործի շարունակողը՝ Բարեկը: Բարեկի տառջնորդությամբ արարների գեմ պատկազմող քուսամյանները երկրից դուռ էին խալիֆի հարկահաններին և հրաժարվում վճարել ֆեոդալների պահանջած կոս ու բեկարը: Բարեկի հեռադրները հախառացած էին, թե նրա մեջ է բուն գրեկ Ջալիպան-Մանգիի հոգին: Ռազմական տեսական հաջողությունները

¹ А. Ю. Якубовский «Восстание Муканни — движение людей в белых одеждах», Советское Востоковедение, М.—Л., 1948, V, стр. 38 и след.

² М. Томара, «Бабек», М., 1936, стр. 36:

³ Միխ. Աստրի, ժամանակագրություն, էր. 364 և հետ:

⁴ Տես Մարքվարտի հոդվածը՝ «Հանգես Ռեպրեսյո», 1913, էր. 1602:

նրան ներշնչել էին այն հավատը, թե ինքը հանդիսանում է ստամուռ հզոր մարդարև կամ այն Շիրվանի թագավոր, որ կոչված է տապալելու իշխաններին և բարձրացնելու ճշգրտներին¹։

Անցնելով Աղարկավան, սկզբնապես Բաղրամը գնացել է արարների դեմ ապստամբած Աղվանից և Սյունյաց փեղագաներ Սահյ իրն Սմբատին և Վասակին, որոնք նրա հետ միասին պարտաթյան են մասնաւոր արար զարախներին։

Հիմնականում Աղվանից և Սյունյաց փեղագաններին շարժողում էր քառամյանների հետ շարժման քաղաքական նպատակի ընդհանրաթյանը։ Արքան ավելի գրում էր հանդուհ երկրից խալիֆի զանձառանքի մանկուհ համար, նույնքան ավելի էին քաղաքային գյուղական անտեսությանները և նշանակում է՝ այնքան ավելի քիչ լինում էր տեղական փեղագանների ձեռքն ընկնելու համար։ Բանի դեմ հաղթող էր քառամյանների սուրբ, փեղագանները քայլում էին նրանց հետ։ Այնուամենայնիվ փեղագանները չէին անդադրում գտնականորեն սուրբ այն շահերը, որ անջրպետ էին ստեղծում իրենց և քառամյանների միջև։ Ի վերջո նրանք գտնականորեն Բաղրամին, հենց որ պատերազմի բախում էր իր սուր ավելի նրանից և խալիֆը գլխագին խոտառյալ նրա ձերբակալությունը 837 թ. գտնականորեն բանկում նրան՝ Սահյ Աղվանի գործարարանառարի ձեռքով նրան նվեր հղել խալիֆին²։

Ինչն իրեն զգրիտառած հայտարարող կամ հետևորդներին կողմից զգրիտառած աղարարված Պարսկականացու կայքի մանկում է՝ զմանկիք, երեման մեկ թվարկված գեղերի հետ։ Աղարարով է, որ բար արդ գեղերն անմիջապես նախընթաց էին կամ մասնականից լանդարանների սկզբնականությունը։ Վերին առախձանի նշանակալից է այն վկայությանը, որ հանգրված ենք Պարսկականացու մասին։ Մարտարանի թղթերից մեկում, որ աղարված է սուրբ կաթողիկոսին։ Աղարան նա ստում է, թե իր զար մարտությանը Պարսկականացին առել է զյաւմանէ պարսկական լանդից և յառանգարալից մող, որ Մըջուսիկ կոչէք³։

Ըստ Աղիշանի, Մըջուսիկ անունը զմող անվան պարսկական արանուկրիցիցից է առաջացել և լանդարան նույն է զմող անվան հետ։ 15-րդ դարի հայ աւանար Մխիթար Աղարանցու մաս Մըջուսիկ անունը հանգրված է զՄըջուսիկ ձեռք, որ ըստ Անույանի կոչված է հայերեն Մըջուսիկ անձանանից։ Ըստ սրում Պարսկականացու սուրբիցը պարսիկ չէր, այլ զմողերին՝ հարած հայ նույնը հավատում էր առկալին Մխիթար Աղարանցին։ զՄըջուսիկ և Լուսիկ վարդապետին Սմբատայ, — գրում էր նա, — և աշակերտը Սմբատայ՝ Կիրակ, Յոսէփ, Յեսու, Թեադորոս, Անանի, Արքայ, Սարգիս և այլն, որք ամենեքին էին Հայք և աղանդաւորք, և ամենեքին զհին և զնոր կառնարանն ծաղկ աննէին⁴։

¹ Մ. Թոմար, նույն տեղում, էր. 98 և հետ։

² Материалы по истории Азербайджана, вып. IV. Из соч. Якуби, История, Баку, 1927, էր. 10 և հետ։ Համ. Մ. Կողանկարանցի, Գառնութիւն Աղվանից աղարարի, Թիֆլիս, 1913, էր. 374 և հետ. և ԿՅՈՒՆ-ԱԵՆՐ, նույն տեղում, էր. 55 և հետ։

³ Մարտարան, նույն տեղում, էր. 153։

⁴ Աղիշան, Հայտարարում, էր. 550 և հետ. և Անույան, Անձանանիների բառարան՝ հետ. 3, զՄըջուսիկ անձանանի առկ։

Զարեհավանցու ուսուցիչներին հաշիական ծաղումը չի վերացնում այն հնարավորությանը, թե նա գաղափարական սրտը շփում կարող էր ունենալ լինել զրադաշտական կամ խառնական ազանդների հետ: Այնուհանդերձ աչքի են ընկնում նաև խնդրակյան ազանդապետի ցույսուն ուսանձնահատկությանները: Թանգրակյանների մաս չեղաված է հայ դաւղաշխարհի ուսուցչի շարժումը գլխավորած մարզան հատկանշող մարմարայնությանը: Ծծումբ ու հարթ թափելով Զարեհավանցու անվան վրա ոչ մեկը նրա կատարի հակառակորդներից չէր ստում, թե նրա հետևորդներն իրենց առաջնորդին «մարմնացալ ստաված» էին համարում: Թուք չկա նաև այն մասին, թե խնդրակյանները հավատում էին նրա «ամենահալթյան»: Տեղեկության չկա նույնիսկ այն մասին, թե նա թագ էր կրում կամ կոչվում թագավոր: Զարեհավանցու և քուստմյան առաջնորդների համար ընդհանուր է միայն «քրիստոսը», կամ որ միևնույնն է ներկա գեղքում, «մարգարե» կամ «մանգլ» լինելու հավատը: Հավանորեն քուստմյանների հետ նրան միացնում էր նաև «աղափարար» լինելու կոչումը: Եթե քուստմյանների «մանգլին» ոչ միայն «խաղավոր» էր, այլև «աղափարար», ապա թանգրակյանների «քրիստոսը» կարող էր եղած լինել ոչ միայն «մարգարե» այլև «վարկիչ», այսինքն՝ «աղափարար»:

Միջին դարերի առաջադասյան օպոդիցիան չէր պատում կրանական հուկացությանների իդեոլոգիական քողը: Այնուամենայնիվ իդեոլոգիական չին քողի տակ արձարծում էր հաստակակրան, քաղաքական նոր, աշխարհիկ, հակաֆեոդալական գաղափարախոսություն: Ըստ սրում տվյալների և Զարեհավանցու հետևորդականությանը, նրա մշակած նոր հատկացությանների, առավել շոշափելի սեռացուցիան բավանդակությանն ու ավելի խոր մարմարայնությանը:

Պատահական չէին կարող լինել թանգրակյաններին և նրանց մամոնա-կամերձ կամ նրանց մամոնակակից խառնական ազանդների իդեոլոգիական հանդիպումները: Ամենայն հավանականությամբ դրանք խնդրակյան և քուստմյան շարժումների միջև եղած սեռյալ կապերի հետևանք էին: Կան տեղեկությաններ, որ քուստմյանների գեղ մայրաքաղաք արար կառավարիչներն ու գորապետները մտահաղած էին ճնշելու Հայաստանում Բարեկի հայ գաղնակիցներին: Այս մասին կան սրտ տկնարկներ արար պատմադիր Յակոբին մաս, նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք նաև, որ Ասանի (Ազվանքի) և Հայաստանի համագործակցությանը շարունակվում էր նաև Բարեկի մահից հետո¹:

Հագուտ այն ենթադրության, որ Բարեկի և նրա հաջորդների գաղնակիցները կարող էին եղած լինել հենց Զարեհավանցին և նրա հետևորդները, վերհիշենք հենց այն փաստը, որ առկամին Զարեհավանցու մամոնակ թանգրակյաններին գեղ հայ եկեղեցու պետերից դատ պաշարում էին նաև Ազվանից եկեղեցու պետերը: Ազվան և հայ ազանգավորների շփումները չգաղարկեց նաև հետագայում: Բնորոշ է Լուսավորացու հաղորդած տեղեկանքը

¹ Տե՛ս Материалы по истории Азербайджана, кр. 111 և հա.:

² Նույն տեղում, կր. 18 և հա., 20 և հա.:

որ 11-րդ դարում ստորած թանդրակյան Կոնծիկ արեղան ուսանել էր Ազգանից երկրից եկած մի վանականի մոտ¹։

* * *

Դառնանք թանդրակյանների և բյազանդական պապիկյանների կապերի խնդրին։

Ինքյան բնական է թվում 8—9-րդ դարերում Բյազանդիայում հանդես եկող պապիկյանների ու պատկերամարտիկների և Հայաստանում ու Ազգանքում նույնժամանակյա ժողովրդա-ազանդավարական խմբումների կապը։

Վաժնորանական իր դիրքավորումով հայ ժողովրդի ճեղք մեծամասնությամբ դիմագիր գիրք ունեւ Բյազանդիայի հանդեպ արդեն իսկ նրանով, որ հարում էր 451 թ. Մակեդոնի եկեղեցամոգումում դասադարձված մանիկեյականն ուսմանքին չիրավի մանիկեյականը դավանարանական այն պաշն էր, որի ներքո ամբողջ միջնադարի ընթացքում պայքարում էին Բյազանդիայի կաթոլիկ հետադարձված քրիստոնեական մի շարք եկեղեցիներ² սիրիականը, պատմանը և հաշիականը։

Հայաստանում, Եյազանդիայում և տաջմար-սասիական մի շարք ալլ երկրներում տարածված պապիկյանությունը շարկապում էր ժողովուրդների հակակեղեցական ազանդը ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված սեռյալիսն շարժման հետ։

Պապիկյանների ստեղծությանը Հայաստանում հավանական է 6-րդ դարի կեսերից սկսած։ Նրանց հայածելա համար հարկ եղավ այդ դարի հիստանական թվականների սկզբներին տեղի ունեցած Պոլինի եկեղեցամոգովի տանկիան։ Տակավին Պոլինի ժողովից տաջ, աեզական ֆեոդալների գինված սովերի սգնությամբ հայ եկեղեցականներն ավերում էին ուր քաղաքի սիրիական նեասարականների տարացած հանգրվանը³ Գրիգոր Քամիկի վանքը։ Ակնարա է այն իրողությունը, որ հայ պապիկյաններին սնող մանիքեյան և մեռալյան հալաղքները, մուաք գարձելով Հայաստան նեասարական տեհարականների ձեաներով տարածվող սիրիական գրականության միջոցով, պարարտ հող էին գանում հար միջավայրում։ Աւշադրով է, որ նեասարականները ելումուա ունեին նաե Ազգանից երկրում։ Համակրանք որտարով լայն մողավրալաովերի մեջ, նրանք հանդես էին դալիա ալգանդ Քաղքատաուեր, կրանավորների շարկիով։ 6-րդ դարի կեսերին հայ Հովհաննես Նարեկյան կաթաղիկաի կաթից Ազգանից Արաւ կաթաղիկաին հոված թղթում տոված է, թե նեասարականները դալիա են ույր երկիրը Պետրասի վանքից, Քար սնաւամբ աղքատաուեր կաշի և գարձովք քրիստոտաուադ²։ 7-րդ դարի վերջերին կամ 8-րդ դարի սկզբներին Հայաստանի պապիկյանների շարքերում ում է ստանում պատկերամարտությունը, որը գրանից տաջ տարածված էր Ազգանքում³։ 8-րդ դարի սկզբներին Հովհան Օձնեյին Հայաստանի պապիկյան ազանդը գիտում էր սրղես մրձդընեության (մեռալիականության) մնացորդ (Քիւււերանք)։ Նրա տակով

¹ Ա. Լատովերայի, Պատմութիւն, Քիֆիա, 1912, էր. 151։

² Մ. Կազանկատայի, Նույն տեղում, էր. 138։

³ «Գիրք թղթից», էր. 73։ Հմմ. նաե Մ. Կազանկատայի, Նույն տեղում, էր. 302 և հու.

Ներսես կաթողիկոսի օրերից ի վեր հայտը աշխարհում տարածված պապիկիյան ազդեցիկ խոշոր ազատնալիք էր դարձել (հայ եկեղեցու համար) մահավանդ նրանով, որ միայն էր Աղվանից երկրից մտած պատկերամարտության հետ¹:

Արչառի Օձնեցին պապիկիյաններին շարժումը կապում էր Դավիթ ժողովի հետ՝ չենք կատարում, որ նրա մաս հիշատակված Ներսեսը պիտի լինի Ներսես Բ. Բաղրեանդյին (548—557) և ոչ թե ավելի ուշ ապրած Ներսես Գ. Շինոյ (641—661) կաթողիկոսը: Ինչպես հայտնի է, վերջինիս հետ Հայաստանում կապում էին ոչ թե պապիկիյանության կամ պատկերամարտության, այլ սրանց հակադրված քաղկեդոնականության տարածումը:

Մերիտյի, Աղվանքի կամ Հայաստանի պապիկիյան հայագրքները և պատկերամարտիկների շարժումը դարեկ աշնագրանք են դառնում կախարսթյան արևելյան թեմերում՝ մանավանդ 7-րդ դարից հետո, երբ հայ գաղթականության դարեկ հասանք սկսվեց գեղյի արևմուտք՝ կախարսթյան Փոքր-Ասիական թեմերում և Բաղրաններում բնակչության հաստատվելու համար:

Աւշադրավ է, որ Էրզրումի մաս դանված Մանանդի շրջանի մի գյուղից էր պապիկիյան զեկտվոր Կասանդին Սիղվանսուր, որ քարաղչական դարձանեության էր ծավալում յաթերսր գործերից կեանքին: Իններորդ դարում ապրած Պետրոս Սիկիլային գիտում էր Մանանդին սրպես մի վայր, որը, ինչպես նա գրում էր, «մինչ հիմա խոլ մանիքեցիներ (խոս պապիկիյաններ) է թնում»²: Ծաղումով հայեր էին նաև 8-րդ դարում ապրած պապիկիյան զեկտվորներ Պողոսը, նրա սրգիներն ու թոռները³: Իններորդ դարի սկզբներին պապիկիյանների հայ առաջնորդների շարքում նշանավոր դարձավ Վահանը⁴:

Օձնեցու վկայությամբ՝ պապիկիյան շարժումը տարածված էր «համբալիս» կամ «տիամար ու պարզամիտ» մարդկանց մեջ, այլ խոսքով՝ ժողովրդական վարի խավերում⁵, նման հասարակաշնորհների մեջ էր հայ գլխահամար շարժումը նաև հույն ու աղվան բնակավայրերում և հասկապեն գյուղացիության ու քաղաքացիների բնակատեղիներում մեջ:

Հույն և սլավոն մատանների հետ միասին Բյուզանդիայի հայ աշխատավարսթյանը պաշարում էր իր ազատագրման համար՝ հակադրվելով եկեղեցուն, փեսդատկան կարգերին և գրանչ պաշտպան կայսերական իշխանությանը Փոքր-Ասիական երկրների պապիկիյաններին քշում էին գեղի Բաղրանյան թերակղզին, երկյաղ կրկավ, թե ույապեն նրանք կարող են ձեռք մեկնել արարներին՝ կայսերական կոտորածության դեմ պաշարելու համար: Այս մի քաղաքականության էր, որ պիտի կիրառվեր նաև հայ պապիկիյանների նկատմամբ, քանի գետ սրպես կախարսթյան հակառակորդներ նրանք պաշտպանության էին դառնում խալիֆայի կողմից:

9-րդ դարում Բյուզանդիայի պապիկիյան շարժման մարտական կայանները՝ Արգասուր և Տեփրիկը, դանվում էին հայ էվանգելիստի միջավայ-

¹ Օձնեցի, նույն տեղում, եր. 35 և հետո:

² Petri Sicili Historia Manichaeorum (SEu Migne, Patrologia graeca, t. 104), XVIII և XXVIII.

³ Նույն տեղում, XXXI և XL.

⁴ Օձնեցի, նույն տեղում, եր. 35 և հտ.

բառ: Այդ կայաններն էին կայսրության բազմաթիվ ժողովուրդներն մեջ պալլիկյան գաղափարների առարժման հանդաշնները: Այդ վայրերից էին պալլիկյանները հարձակվում իրենց հակառակորդների վրա:

Զ-րդ դարի սկզբից և մինչև նախ դարի 30-ական թվականները գործած պալլիկյան պարագլուխներից մեկը — Մերգիստը իր թղթերից մեկում հայտարարում էր, թե հետևանք չընկել է արեւելքից մինչև արեւմուտք և հյուսիսից՝ հարավ¹:

Շատ հավանական է, որ Մերգիստի շարադած հայացքները — մասնավոր սեփականության լիկվիդացում, վանական կաթմաների համայնացում, տեղիով պայքար հակառակորդների դեմ — նախ հայացքներն էին, որ քաղաքում էր նաև նրան ժամանակակից և գաղափարամերձ Մեթոս Զարեհովանցին, թանգրակյան շարժման պարագլուխը: Աչքի է ընկնում մանավանդ մի մանրամասնություն, որ մասնավոր է թանգրակյանների և պալլիկյանների գաղափարական մոտեցումները:

7-րդ դարի կեսերին պալլիկյանների տառջնորդ Կոստանդինը իրեն պնդում էր Պապոս տառքյայի աշակերտ Սիգվանտի ունի: Սրան հաջորդած Սիմեոնը հանդես էր գալիս որպես Պապոսի աշակերտ Տիտոս, զոր ու կես հետ Մերգիստը հայտնվում էր որպես նախ տառքյայի Տյափիկոս կոչված աշակերտ Բյազանդական ազդեցիկների հավատարմացումով Մերգիստ Տյափիկոսը հանդես էր գալիս որպես „Paraklet“ — Եմիլիթարիչ սուրբ հոգի և հետևորդների երկրպագության արժանանում իրեն աջակցին²:

Այստեղ հանդիպում ենք հոգու փառանքման ու մեկնանքի մի նախ գաղափարներին, որ համապատասխան փառակերպումներով տակա էին նաև քրիստոնյաներին և թանգրակյաններին մաս:

Հետաքրքրական է, որ տ.թ.երսրդ դարում տեղի ունեցած ունեցվոր ներդրողներին հայն պատմիչ Կեղրենտը հայտարարում է, թե Վեոն Խաղիպոս, թագավորության հինգերորդ տարում հանդես եկավ մի սիրիացի, որը ստորաբաժանումը հաշակիթ իրեն՝ մարտաթյան մեջ ձգեց հրետներին³:

Անհնարին չէ նաև, որ պալլիկյաններին մեկնանքիստական գաղափարները Զարեհովանցու հետ հաշն կամ սիրիական պալլիկյանների ունեցած անմիջական շփումների հետևանք էին: Նման ենթադրության համար արդ հիմք է տալիս 15-րդ դարում ապրած Միսթար Ապարանցու կամուրջատիվ գրվածքը: Այդտեղ տեղեկության կառուցումն էր այն մասին, որ թանգրակյան ազանդը հիմնադրողի գործունեությունը տեղի է ունեցել երկու կենտրոններում: Փառչելով հայրենի Շամրատյից, պատմում է Ապարանցին, Մեթոսը հուստավեց նախնական կայսիկներին լնանալուց դադարի Թանգրակ գյուղում, ուր բյազանդական Թառքյայի դավառի Տեմրիկում⁴, տյաինքն Մերգիստի գործունեություն մեր հիշատակում գլխավոր հանգրվանում՝ Տեմրիկում: Մուգիստոսի մի քանի տկնաբեկներից գառ⁵, Ապարանցին ձևաքի տակ ունե-

¹ Petri Sicili, XXXVI.

² Նախ տեղում. XXIV, XXVI և XXXII.

³ Cedreni, ed. Bonn., I, 793.

⁴ Այլշան հայագրություն, էր. 550:

⁵ Հմմտ. Մուգիստոս, նախ տեղում, էր. 157 և 164:

ցել էր երեւի նաեւ անհայտ մի ազգայնաբանական հարցի վերաբերեալ նոր հաղորդածը տարիք է տալիս ենթադրութեան տակ Ջարեհաւանցու և Սերպիտաի հնարարութիւնը անձնական կողմերի մասին:

Չարաչար սխալմամբ էր Չամչյանը, երբ ելնելով երեւի հենց Ասորականցու հաղորդածից կամ գուցէ ոչքի ստաջ աւանդելով Ջարեհաւանցու և Սերպիտաի ոչ միայն ժամանակակիցութեանը, այլև նրանց հայացքների մերձավորութեանը, նույնացնում էր այդ ազանդակներին¹: Հեռավոր լինելու պատճառով՝ նման նույնացումից հետո պետք էր հանդէս հան թանգրական և պալլիկյան շարժումների նույնացմանը Չամչյանը չի անում այդ, սակայն զա միայն ցույց է տալիս նրա անհեռավորութեանը:

Միայն Սերպիտաի հետ չէ, որ կարող էր անհշիւթ լինել Ջարեհաւանցու կուսիքը՝ Հենց այն ժամանակ, երբ Հայաստանում սկսւում էր նրա գործունեութեանը, Բյուզանդիայում արժարձութեամբ էր Թամա Գաղիբացու ազդեցութեամբ (821—824), որի մասնակիցները սկզբնապէս էին ազատագրական արտապրութեաններով, Լուսավիհա Բարեպաշտ Գրիգորի կայսրին աւելում իր նամակում Բյուզանդական Միքայել Բ. կայսրը, Թամայի ժամանակակիցն ու հարածուղը, գրում էր թե ճարակելով կայսրութեանը սահմանակից արեւելյան երկրները, այդ ազատագրութեանը ընդգրկել է իրերներին (վրացիներին), հայերին, արխաղներին, և մի շարք սերիշ աշխույցով ժողովուրդներին²: Մերկացնելով Թամայի ազատագրութեան սպիտակաւուն և քաղաքական արժանները, հայն պատմիչ Գենեղիոսը հաղորդում է, «Ոչ ոք անհաղորդ չէր մնում նրան, ոչ արեւելից, ոչ արեւմուտից, ոչ օտար ցեղերից, ոչ սեպտցիներից, ոչ հարեաններից, ոչ էլ նրանցից, ում վիճակում էր ստրկական դրութեան և ստում էր անքերին և ոչ էլ բոլոր այն ժողովուրդներից, որոնք ստրկեր ժամանակներ ծովի կամ ցամաքի կողմից միանում էին և հետևում նրան, ինչպէս հովտակիցներին հայտնւում նոր մի Բուրքուսի»:

Թամայի շարժման մեջ ներգրավւեցին Ասաջափսր Ասիայի մի շարք ժողովուրդներ: Ժողովրդական ճնշում ժառանգների ազատագրական ծովաւան մի շարժում էր այդ, որին միացած էին նաեւ մանր ազնվականութեան որոշ ստրկեր: Հայն պատմիչ Թեոֆանի երկը շարունակող հնգինակի տակնով՝ Պարաւկներն աղանդ սերերի գեմ էին, ստրտիրտը (զինուորը) գինւում ձեռք էր բարձրացնում տակիրտի (հրամանատարի) գեմ և լստագը (ջոկատագիրը) ստրտակի գեմ³:

Ազատագրութեանը սկսելը նրանով, որ Լեւոն Հայկազն կայսրի (813—820) թողաւորութեան վերջում Թաման հպատակեցրեց ստրկը Հայաստանն ու Մերձպոնտոսյան Թարւեյան (Լուսիստանը) և տիրացում այդ երկրների Քիշտանութեաններին⁴: Ինչպէս երևում է, նախապէս նա գրաւել էր հայ բնակչութեան ունեցող Բյուզանդական Արմենիական թեմը և սմանգակութեան ստացել բյուզանդական նախաորմիցի և Փաքր-Ասիական մի

¹ Չամչյան Մ., Չամաութեան հայաց, II, 893:

² Baronius Annales Ecclesiastici, t. XIV, էր. 63:

³ Сводных документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951, էր. 115:

⁴ Հայն տեղում, էր. 115, ծան. 3:

⁵ Baronius, ibid.

շարք մարդերի կազմից, որոնք նշանավոր չափով բնակեցված էին նորա-
դալթ սրովաններով: Այնուհետև Թուման նործակման անցով կայսրության
մայրաքաղաքի վրա:

Նույն այս վերսիան նշված է նաև Պենեսիոսի մասն նրա տակով
հենված արևելյան մի շարք մարդերի մասնավորապես իրենցից (վրացիների) ա. արևմտյանի և գեղի մասնիքներ չափաներ հակված լողերի
տակի, հայերի և այլ մարդերի վրա, Թուման զբնդհանուր բանակ
կազմեց և պարծով ամբողջ Արևելքի տիրակալը¹:

Թումանյի տպատմությանն ուղղված էր պատկերամարտիկ կայսրնե-
րի գեղ և արծարծվում էր Քաղաքատմությանը վերակառուցելու, մարտա-
կազմի: Ապատմության գեղավորի ծագման մասին աղբյուրների անդե-
կությանները հակասական են: Նրան անվանում են մերթ սրովան կամ
Քաղաքացի, մերթ՝ հաստ կամ հայ: Թվում է, թե այս կետում աղբյուր-
ների տարածություններն անուղղակիորեն համաստեղ են այն վաստի,
որ Թումանյի գլխավորած տպատմության մեջ մասնակցում էին շատ մա-
ղավարներ:

Ապատմությանից շատ ասած Թումանյի գեղերում էր Պատրիկ վար-
դանի մասն, որը, անունից գտնելով, ծագումով հայ պատի լինի: Ապա նա
գտնվել էր պատկերամարտ Լեոն Հալիպոնի մասն Այնուհետև երկար մա-
մանակ թափառել էր՝ տպատման սրանելով Սիրիայում և արարների մասն
Ավելի ուշ նա գաղինք կնքեց խալիֆաթի հետ՝ հաշտվով այդ միջոցով
ապահովել տպատմության հաղթանակը²:

Զնայած, որ արևելյան մարդերի կազմից շարժման լայն արձա-
դանք գտած լինելու մասին հույն աղբյուրների վկայությանները համե-
րաշի են, այնուամենայնիվ հնարավոր է, որ այս մասին մեկ հաստե ան-
գեղանքների մեջ կան չափազանցումներ: Մասնավորապես գովար է հա-
կանալ, թե Քաղաքացի Հայաստանի՝ որ իշխանությաններին էր տիրացել
Թուման: Արդյաք չի շփոթվում Armenia-ն „Armeniacon“ թեմի հետ, կամ
միայն հայ սպարապետ Սմրատ Բաղրատունու (Արարատի) Բյուզանդիա-
յին սահմանակից տիրույթները չէ՞ին բնակված տպատմությամբ: Վերջին
գեղյաթ մ որոշ կալան կրանվեր Քաղաքատմության՝ գրողի ներքո աղբյու-
րամբ Թումանյի և նրան հարած Սմրատ Արարատի Քաղաքացիական-
թյան՝ համար:

Աղբյուրների մեջ ազդակի ցուցմանքներ չկան Թումանյի տպատմ-
ության և նույն այս պահին Հայաստանում խմբվող թնդրակյան շարժ-
ման մասին: Որչափ Թումանյի տպարկ էր իջել Քաղաքատմության՝ գրողի
տակ և պարծում էր սրակա խալիֆաթի գաղնակից, հաղիվ թե կարող էր խոսք
լինել նրա և հայ ազանդավարների պաշտպանական համախոհության մա-
սին: Բայց որչափ նա պայքարում էր կայսրության գեղ և անպարզարձնում
կայսրության կազմից ճնշված մարդերի արամաղությանները — նրա
անվան հետ կազմված շարժումը աղբյուր-քաղաքական նախադրյալներ էր
ստեղծում հայ ազանդավարների հետ կապելու համար: Հիրավի, Պենեսիո-

¹ „Сборник документов“, т. 1, стр. 116.

² Հմմտ. А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии
и арабов за время Аморийской династии, СПб, 1900, стр. 25 և հա.

սի վերադարձումն ունի մասին, որ Թամազին հարում էին հայեր, որոնք բաժանում էին «Մանիք» խայտառակ մուսուլմանները, կորսող են վերադարձել միայն պոլիլիկյան կամ Թանգրակյան հայերին:

Այս եղբայրացիները և համակույժ Թամազի շարժման կատարած գերը ճշակությամբ համար կորսող են պատկար լինել Թամազի մասին հայ պատմիչների մեկ հասցրած անգլեկոսթյանները: Ասողիկը համարում է Թամազին «մարտկոցիչ», որի մամուռակ կողմ Քրիստոնեից շփոթումն և կործանումն: Ստովիկ Անեղին հաշվում է նրան սուտ Թաղաթոր և գարձալ՝ «մարտկոցիչ»¹, Կրքառ սրակումները հայ հեղինակներն տանում են զույգ Թամազին մամուռակից և մեկ չհասած ինչ որ տղայություն: Նրանց գնահատականները համարական են գարձում, որ մեծ պատի կողմ լինի Թամազի տղատառքայան տրձուպանքը նաև Հայտատանում և հայ մուսուլմանական մասունների մեջ:

Ի մի բերելով Մարտի Զարեհափանցու, տրեկյան և հայն մամուռակիցների մասին տրած մեր այս գիտադրվյալները, մենք համակնություն հունենք ուղարկած համարելու, նրանց գաղափարական և մանավանդ կողմակիցողական կողմերի հարցը: Կամենում ենք միայն մասնանշել, որ Զարեհափանցու, մամուռակարանայան խնդրի մասին մեր պաշտպանած տեսակետը ոչ միայն հնարավոր, այլև համահայտն է գարձում նման կողմերի տակադարձյալը: Բայց պարտադրանքում, քուստմյանների, պոլիլիկյանների և Թանգրակյանների իզեական գաղափարայինները, ինչպես նաև Հայտատանի շարքը անգի ունեցած իրողությունները ըստ մահայնի ընդատմում են Զարեհափանցու մասին մեր տաղանքած լուստարանայիններին:

¹ Ասողիկ, Պատմութիւն, եր. 113:

² Ս. Անեղի, «Հաւաքումնք ի գրաց պատմագրաց», 1893, եր. 91: